

“Аграрні міста” як полюси економічного зростання та відродження сільських територій України

О.І. Павлов, кандидат історичних наук
Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

Досліджено феномен “аграрних міст”, проаналізовано зміну їх функціональності як потенційних центрів економічного зростання та відродження сільських територій України.

За історичною долею “аграрні міста” виявили протилежність між міським та сільським способом життя й між видами господарської діяльності сільського та міського населення. У постіндустріальну епоху їм належить стати центрами відродження сільських територій. В умовах зростаючої депопуляції, деградації сільської поселенської мережі, занепаду соціальної сфери села саме в них доречно концентрувати виробничу і соціальну інфраструктуру, трудові ресурси та капітал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш вагомий внесок у наукову розробку досліджуваної проблеми внесли радянські фахівці. Мова йде про представників новосибірської соціологічної школи, зокрема Т. Заславську, яка ще у 70-ті роки минулого століття віднесла до аграрного сектора суспільства не тільки відповідну галузь та сільську місцевість, а й агропромислові міста та селища міського типу – адміністративні центри районів [1], а також О. Троцьковського, якому належить визначення ступеня “аграрності” міста [2]. Із вітчизняних економістів послідовником зазначеної наукової концепції була Л. Шепотько, яка на початку 2000-х років разом зі своїми колегами з Інституту економіки НАН України ввела у науковий обіг поняття “сільський сектор”. До нього, крім аграрної галузі, вона включила й агропромислову сферу несільської місцевості та несільськогосподарський виробничий потенціал [3]. Проте цей напрям наукової діяльності не набув подальшого дослідження, а питання про “аграрні міста” взагалі спеціально не вивчалось. Деякою мірою цю проблему було висвітлено в наших попередніх публікаціях [4, 5].

Метою статті є обґрунтування ролі “аграрних міст” як полюсів економічного зростання та відродження сільських територій. До її основних завдань віднесено: визначення феномену “аграрних міст” та аналіз змін, що відбуваються у функціональності “аграрних міст” України.

Виклад основного матеріалу. До визначення феномену “аграрних міст” у різні історичні часи вдавалися представники різних наукових шкіл. Так, видатний російський географ В. Семьонов-Тянь-Шанський відрізняв “аграрні міста” від “дійсних” (“справжніх” міст). Він визначив їх як економічно

слаборозвинені міські поселення, що мають статус адміністративних пунктів, чи села, які за економічним розвитком ще не відповідають статусу міста, але мають у майбутньому стати ними [6, с. 81]. З тих пір пройшло майже сто років, змінилися критерії визначення міста, у тому числі й за його людністю, функціями тощо. Але сьогодні має прояв тенденція переходу невеликих сіл до категорії міст, і навпаки, невеликі міста, як правило районного підпорядкування, втрачають свій статус й перетворюються на звичайні села.

Значний методологічний потенціал для розуміння взаємовідносин між селами та містами, у тому числі й “аграрними”, міститься у творчій спадщині одного зі засновників світсистемного підходу, представника другого покоління французької історичної школи “Анналів” Ф. Броделя. Враховуючи історичне значення поділу праці між містом та селом, Ф. Бродель відмічав, що він ніколи остаточно не визначався, постійно знов і знов відновлювався. З цієї причини ніколи не можна було відокремити місто від села: в один і той самий час існували роз’єднання й зближення, розмежування й возз’єднання. Села, близько розташовані до міста, черпали користь від такого сусідства. Села й міста корилися обопільності перспектив, унаслідок чого відбувалися певні зміни, що були оборотні: міста урбанізували села, а села остаточно робили міста сільськими. Водночас Ф. Бродель підкреслював, що міста у цьому обопільному обміні виконують роль електричних трансформаторів: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін; місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу, ніж його. Не було жодного міста, жодного містечка, що не мало б своїх сіл, свого клаптика сільського життя, яке не надавало б довколишній окрузі своїх послуг [7, с. 413, 414, 418, 419].

Наукова цінність концепції аграрного сектора Т. Заславської полягала у розгляді інтеграції виробничої, розселенської, соціальної та економічної сфер аграрного сектора як цілісній об’єкт управління у контексті взаємопов’язаного планування і прогнозування виробничо-економічного розвитку АПК та соціально-демографічного розвитку села з обслуговуючими його міськими поселеннями [7, с. 16, 23]. При цьому вона зазначала, що без “аграрних міст” сільська місцевість виглядає як “вершник без голови” [8, с. 15].

Перспективність пропозиції не ототожнювати сільський сектор з аграрним сектором, висловленої Л. Шепотько, полягала у розумінні його як такого, що перебуває в межах сільських територій, складовою районного та регіонального рівнів яких є “аграрні міста”.

Формальною ознакою “аграрного міста” є передусім законодавче визначення його як міста. До міста належать поселення з чисельністю понад 10 тис. осіб, серед яких дві третини складають робітники та службовці, включаючи членів їхніх сімей. Ці критерії було визначено Указом Президії Верховної Ради Української РСР “Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР” від 12 березня 1981 р. [10, с. 286]. Такий спотворений поділ поселень на сільські і міські не відповідає сучасній поселенській мережі. В Україні 60 міст мають населення менше 10 тис. чоловік, а міста Угнів Львівської області та Берестечко

Волинської області – відповідно 1,2 тис. та 1,9 тис. осіб. Водночас великі населені пункти, наприклад Ковшарівка Харківської області з населенням 25 тис. осіб, мають статус селища міського типу [11, с. 87].

Для розуміння статусу міста як аграрного О. Троцьковський свого часу запропонував певну формулу: $A=S/U$, де A – ступінь “аграрності” міста; S – обсяг діяльності його жителів з обслуговування села; U – обсяг трудової діяльності міського населення загалом [12, с. 33–34].

У даному випадку не уточнено зміст терміну “обслуговування села”. На наш погляд, під цим слід мати на увазі не соціально-культурне обслуговування жителів навколишніх сіл, оскільки за цією ознакою найбільш аграрними є центри регіонів, а рівень виробничо-інфраструктурного обслуговування суб’єктів господарювання, який визначається часткою підприємств харчової та переробної промисловості, і організацій та установ, що надають послуги сільському господарству. Іншим критерієм “аграрності” міста, з нашої точки зору, є спосіб життя його населення, який визначається зайнятістю населення у власному підсобному господарстві та на присадибній ділянці. При цьому кількість населення міста не завжди є визначальною для його віднесення до категорії аграрного, хоча, як правило, вона не перевищує 50 тис. осіб.

Розглянемо для прикладу три міста Одещини: Ізмаїл, Іллічівськ та Южне. Перше з них має кількість населення понад 70 тис., друге та третє близько 60 тис. та 25 тис. осіб відповідно. За переліченими критеріями м. Ізмаїл все ж таки є більш аграрним, ніж міста Іллічівськ та Южне, оскільки останні з їх двома містоутворюючими підприємствами – міста-супутники м. Одеса. Ізмаїл після втрати на початку 50-х років ХХ ст. статусу обласного центру, а в наш час – Дунайського пароплавства, має у своїй господарській структурі переважно підприємства харчової та переробної промисловості.

Аналіз функціональності “аграрних міст” в пострадянський період свідчить про втрату ними своїх традиційних функцій, а й відповідно динаміки соціально-економічного розвитку. Більша частина їх мешканців виживає за рахунок підсобних господарств та праці на місцевих ринках. Значною мірою така ситуація є наслідком послаблення агропромислової інтеграції, повільного соціально-економічного розвитку міст. Крім того, із занепадом соціальної інфраструктури міст та селищ за рівнем соціально-культурних і торговельно-побутових послуг та способом життя вони мало чим відрізняються від сіл. На соціальній структурі їхнього населення негативно позначилося закриття промислових та транспортних підприємств. Суттєво не відрізняються також система планування територій “аграрних міст” та сіл, рівень їх забудови та комунального-побутового облаштування. Ці міста як центри опорних пунктів розселення виконують функцію соціального обслуговування навколишніх сіл, але їх сукупного ресурсного потенціалу недостатньо для того, щоб комплексно впливати на сільські поселення, тому вони тяжіють до центрів регіонів або їх міст-супутників. Схема їх взаємовідносин виглядає так: “аграрні міста” ↔ села ↔ міста (міста-супутники). Таким чином, “аграрні міста” не виступають стабільним

інтегруючим центром або центром тяжіння сіл, а тим більш не поглинають села, що свідчить скоріше про їх статус як маргінальних територій, як і більшості сіл, що спричиняє проблеми в їх функціонуванні.

Разом з тим, “аграрні міста” й особливо ті з них, що є центрами адміністративних районів та мають статус міст обласного підпорядкування, виступають як опорні пункти розвитку сільської інфраструктури. Їх головна місія полягає у призупиненні деградації сіл, що розташовані на значній відстані від регіональних центрів.

Отже, завдання полягає у тому, щоб, по-перше, відновити функціональність “аграрних міст”, а по-друге, перетворити їх на полюси економічного зростання та відродження сільських територій. Тобто йдеться про надання їм підтримки як опорним пунктам економічної активності та прибутковості. Такий підхід, який отримав назву американського типу сільської політики, впроваджено в деяких пострадянських республіках. Так, у Республіці Білорусь указом президента затверджено Програму відродження та розвитку села на 2005–2010 рр., у якій перевага надається розвитку так званим базовим населеним пунктам (центральною садибам сільськогосподарських підприємств та центрам сільських рад) – агромістечкам, в яких динамічно здійснюється житлове, комунальне та культурно-побутове будівництво, що дає можливість задовольняти потреби й жителів невеликих сіл, прилеглих до них, на рівні соціальних стандартів, встановлених державою [13, с. 53]. Тим же шляхом формують державну політику розвитку села і в Республіці Казахстан. Тут в основу Державної програми розвитку сільських територій на 2004–2011 рр. покладено ідею селективної підтримки сільських територіальних утворень, перспективних із точки зору їх значення для забезпечення життєдіяльності людини та функціонування ринку. Ураховуючи, що 40 % населення країни проживає в сільській місцевості, а сільська економіка недостатньо диверсифікована й представлена в основному АПК, у республіці паралельно реалізується Державна агропродовольча програма [14, с. 143, 145]. Упровадження зазначеного підходу до розвитку сільських територій виправдано в Білорусі незначними розмірами країни, а в Казахстані – низькою щільністю населення.

Зрозуміло, що Україна для реалізації такої політики втратила не тільки час, але й значний потенціал. Відновити його можна за рахунок встановлення ринкової ціни на земельні ресурси, створення земельного банку та надання районним радам права викупу земельних ділянок і передачею їх в оренду з метою отримання прибутку та його використання для розвитку виробництва в першу чергу в “аграрних містах”. Іншим засобом активізації економічного життя на селі є диверсифікація зайнятості населення.

Таким чином, “аграрні міста” мають усі підстави, щоб у найближчій перспективі стати центрами відродження сільських територій, але для цього їх необхідно перетворити на полюси економічного зростання. Реалізація запроваджених для цього заходів потребує внесення певних змін до законодавства. Зокрема, сплата земельних податків крупними

агрокомпаніями має здійснюватися не за адресою їх реєстрації, а за місцем розташування земельних ресурсів. Слід також ввести пільгове кредитування та оподаткування для новостворених бізнесових структур. До пріоритетних напрямів подальшого наукового дослідження цієї проблеми слід віднести визначення статусу “аграрних міст” та чинників їх економічного зростання.

Бібліографія

1. *Заславская Т.И.* Направление, цели, задачи и этапы перспективного развития сельского сектора СССР / Заславская Т.И. – Новосибирск: Изд-во ИЭ и ОПП СО АН СССР, 1978. – 184 с.
2. *Троцкий А.Я.* Развитие села в условиях урбанизации (на примере Западной Сибири) / Троцкий А.Я. – Новосибирск: Наука, 1985. – 165 с.
3. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т. 1. / [Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін.]– К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – 396 с. (Потенціал сільського сектора); Т. 2. / [Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яворський.]. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с. (Соціальні ресурси сільських територій).
4. *Павлов О.І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління / Павлов О.І.: [монографія] – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
5. *Павлов О.І.* Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління / Павлов О.І.: [монографія] – Одеса: Астропринт, 2008. – 208 с.
6. *Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен:* [моногр. сборн.] – М.: ОГИ, 2001. – 560 с.
7. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. – У 2 т. – Т.1.: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Бродель Ф.; [пер. з фр. Г.Філіпчук]. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
8. *Заславская Т.* Перестройка управления аграрным сектором советского общества / Т. Заславская, В. Смирнов, А. Шапошников // *Вопр. экономики.* – 1988. – № 5. – С. 16–24.
9. *Заславская Т.И.* – Вказ. твір.
10. Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12 берез. 1981 р. // Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / За заг. ред. А.П. Зайця. – К.: Видавн. дім “Ін Юре”, 2002. – С. 285–289.
11. *Заславский Г.А.* Украина в мире регионов / Заславский Г.А. – Одеса: Маяк, 2003. – 164 с.
12. *Троцкий А.Я.* – Вказ. твір.
13. *Гусаков В.Г.* Основные направления социально-экономического развития белорусского села / Гусаков В.Г.: матеріали Сьом. річ. зборів Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників // [“Соціально-економічні

проблеми розвитку українського села і сільських територій”], (Київ, 9–10 листоп. 2005 р.) / Редкол.: П.Т.Саблук та ін. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2005. – С. 51–61.

14. *Мусина Л.С.* О государственной политике развития села в Республике Казахстан / Мусина Л.С. // *Економіка АПК.* – 2003. – № 10 (108). – С. 142–150.